

Телжан
ШОНАНҰЛЫ

шығармалары

3

Телжан
ШОНАНҰЛЫ

шығармалары

Үш томдық шығармалар жинағы

Үшінші том

Шығармалары.

Т.Шонанұлы туралы материалдар

Алматы 2013
“Ел-шежіре”

УДК 80 181
ББК 81,2 Қаз
ІІІ 78

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

Жауапты редакторлар:

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор
- **Р.Сыздық.**

ҚР ҰҒА көрр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор –
Д.Қамзабекұлы.

Түсініктерін жазған– филология ғылымдарының докторы **О.Жұбаева**
Жауапты шығарушылар: **М.Мырзағұл, Б.Мырзабай** (құрастырушы).

Шонанұлы Телжан

Ш178 Үш томдық шығармалар жинағы. Шығармалары. Т.Шонанұлы туралы материалдар / Телжан Шонанұлы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. 3: –384 б.

ISBN 978-601-7317-74-4

Екі бөлімнен тұратын бұл томның бірінші бөліміне автордың 1926 жылы Ташкентте жеке кітап болып жарық көрген “Қазақ жер мәселесінің тарихы” атты көлемді еңбегі мен мақалалары, екінші бөліміне автордың өзі және шығармашылығы туралы материалдар жинақталған.

УДК 80 181
ББК 81,2 Қаз

ISBN 978-601-7317-74-4
ISBN 978-601-7317-55-3

© Мырзабай Б. құраст., 2013
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2013

**ҚАЗАҚ ЖЕР
МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХЫ**

Тұрмыс көркейіп, мәдениет ілгерілеу үшін отырықшылық көп әсер беретіні көзі ашық, оқыған адамдарға белгілі нәрсе. Бұған ешкім таласпас: Қашанда, қайда болса да мәдениетті елдер – отырықшы. Қала берді, отырықшы бола бастаған соң мәдениеті арта бастаған. Өнер-білімі кем елдер тіпті тұрақсыз, қыдырма күйде, иә көшпелі. Бұл – талассыз шындық.

Соның үшін, әлі күнге дейін киіктей орғып, құландай жортып жүрген көшпелі қазақтарға «отырықшылыққа айнал, өзің үшін отырықшы бол» деушілер көп. Бұл ойға біз де іркілместен қол қоямыз. Мұны, әрине, қазақ жұрты да түсінуі тиіс. Олай болмаса тіпті мүмкін емес. Мәселен, киізі жұлым-жұлым, қамаса мың торғайдан бір торғай ұстап қала алмайтын лашығынды өрелі ақ киізбен жап дегеннің пайдалы ақыл екенін ұқпайтын қазақ қазақ па? Ал лашық жабарлық ақ киізді алатын жерін көздемеске тағы болмайды. Олай болса, қазақ кенет бойсұнып, отырықшылыққа айнала бастағанда, орналасарлық, отырарлық жерлеріміз қандай? Көп пе? Аз ба? Бар ма? Жоқ па? Осы жағын әңгіме қылсақ, мұнымыз қысыр кеңес болмас.

Бұл мәселені жете түсініп, дұрыс шешу үшін соның мән-жайын, тарихын жақсы білу керек. Сондықтан қысқаша, келте ақылдан да мәселенің бастан-аяқ мән-жайын айқындау ұғымдырақ та, халыққа пайдалырақ та болар. Мәселенің мән-жайын, шама-шарқымызша толығырақ түсінеміз десек, тарихымыздың, ең болмағанда, мұнан екі жүз жыл бұрынғы дәуірінен бастан бері қарай жолаушыламасаң болмайды. Мәселенің мәні зор және қашаннан қазақтың көкейін кесіп келе жатқан әңгіме. Сондықтан «аяғымыз ауырады» дегенге карамай, оқушымен

бірге шеті күңгірт тартқан ескірек заманның ішінен өз заманымызға қарай аяңдамасак болмайды.

Қала берді, бізбен төсекте басы, төскейде малы қосылып жатқан, мәдениеті бізден жоғарырақ сыбайластарымыздың (сыбай – жақын, аралас-құралас – *Ред.*) арасында осы күнге шейін қазақ көшуге көндігіп кеткен, отыра қалып, кент салтына түсіп, дуан тұрмысына көндіккісі келмейді, оқығандары неге ұғындырмайды екен деген пікірлерді де табуға болады. Сондай пікірлерді едәуір оқыған орыс азаматтарының аузынан талай естіп те жүрміз. Өткен 1922 жылдың аяғында да естідік. Бұлай ойлау – қате. Бұл – жаңылыс пікір. Бұл жетіспеген, үстірт адамдардың ойы. Бұл – бір. Екінші, қазақ жайын қанша білемін дегенмен, біліп жетіспегендердің ойы. Үшінші, қанша оқыдым дегенмен, тарих заңын түсіне алмағандардың ойы.

Қазақ бұл күнге шейін ерігіп көшіп жүрген жоқ. Тұрмыс, табиғат заңдары қазақты амалсыз көшіріп келді. Қазақтың көнуін «дағды» дей-ақ қоялық. Ал дағдының өзі не? Дағды дегеніміз – салттың бір атасының ұлы. Ғылым тілімен қысқаша айтқанда: салт – өндіріс қатынастарының, тұрмыс жүйесінің үстіндегі бір қондырма нәрсе. Қазақша айтамыз десек: тұрмыс жабдығы – адам тұрмысының, салтының, барлық әдет-ғұрпының, сол айтып отырған «дағдымыздың» – бәрінің қожасы. «Ас – адамның арқауы» дегендей, тіршілік жабдығы дегеніміз – сант-сананың, әдет-дағдының, заң мен діннің – бәрінің арқауы. Сондықтан қазақ көшпелі болуының да арқауы – сол тіршілік жабдығы өндіріс қатынастары болмақшы. Сол көшпеліліктің арқауы қайдан шыққанын жоғарыдағы қате түсінушілер білсе екен дейміз. Ол арқауды төменде көрсетпекпіз.

Әсіресе, Кеңес үкіметі социал негізіне сүйеніп, жер мәселесін шешуге, жүзеге асыруға, елді қоныстандыруға тұрғанда, қазақ жерінің тарихымен танысу өте керек деп санаймыз.

1. ЕСКІ ЗАМАНДА ҚАЗАҚ ЖЕРДІ ҚАЛАЙ ПАЙДАЛАНҒАН?

Мұнан әлденеше жүз жыл бұрын өмір сүрген қызылбас халқының даңқты ақыны, жазушысы Фирдауси деген кісі (Фирдауси Шыңғыс заманынан бірнеше ғасыр ертерек өмір сүрген) «қазақ елі – жауынгер, шабағаншыл көшпелі» дейді.

Шабағаншыл – ескі сөз, түбірі – шабу, мәнісі – жауынгер. көкнайза деген. Ескі жырларда батырлар, мәселен, былай деп келеді:

Орақтың ұлы Қарасай,
Шабағаншыл ежелден
Батыр ердің баласы-ай,
Қатуланып, қырланды,
Қатты жаман шамданды.

Фирдауси сөзіне карағанда, біздің бабаларымыз Х ғасыр шамасында көшпелі. Көшпелі халық шабағаншыл болатыны рас. Мұны тарих көрсетеді. Неге десеңіз, көшпелі ел мал асырайды. Мал бағу – шаруашылықтың бір жүйесі. Аңшылықта – шаруашылықтың бір жүйесі. Егіншілік те – бір жүйесі. Шаруашылықтың әр жүйесінің өнімі әртүрлі. Аңшылықтан мал бағу, мал бағудан егіншілік тиімдірек, өнімдірек. Ел көшпесе малдан өнетін бұйым көшпелілерге жетіспейді, қоныс тарылады. Мал жұтап, адам түрлі қиыншылыққа ұшырай береді. Сондай кезде көшпелілер иә егіншілікпен айналысуы керек. иә қоныс кеніту үшін сыбайлас (шектес, көршілес. – *Ред.*) елдермен амалсыз соғысуы тиіс. Ортаншы дәуірдегі Еуропаның үздіксіз қанды соғыстарының мықты бір себебі – осы қоныс тарылуы салдары. Көшпелі қазақтың жауынгерлігінің дерегі – осы қоныс таласы деп ұғыну керек.

Қолдан, күштеп өріс, қоныс кеніту қиын. Соның үшін қандай көшпелі ел болса да, ерте ме, кеш пе, амалсыз диқаншылыққа айналмақ. Кәсіптің өтімдірек түріне кіріспек.

Байқап қарасақ, өте ескі заманда да, қазаққа ислам діні әсерін әлі жая алмай тұрған кезде, «Алланың» атымен шала та-

ныс кезде казак егін егіп, күн көргенін аңғарамыз. Мұнан 50-60 жыл бұрын казак тұрмысын, әдет-заңын шұғылданып зерттеген Сейдалыұлы Тілеу деген кісінің тасқа басылған мақалаларында мынадай өлең бар:

Шығырдың түп атасы – Әлі Шынар,
Шығырға сиынбасаң шығыр сынар.
Шығырға Әліменен көп сиынсаң
Қашанда егін бітіп, көңіл тынар.

Ескі замандарда да казак егін салудан қашпақ түгіл, шығырмен суарып, арық қазып, диканшылық қылғанын жоғарғы ескі өлең көрсетеді. Бұрын ислам діні бойына сіңбей тұрған кезде, казак жылқы атасы Қамбар, түйе атасы – Ойсылқара, қой атасы

Шопан, Шығыр мен егін атасы – Шынар ден сиынған. Біздің Шынар орыс халқының бұрынғы бабалары славяндардың «Дажь бог» дегені, Шопан мен Ойсылқаралар «Велес» дегені, Ғайса дінін алмастан ілгері кездегі құдайларына дөп келеді. Тілеу кезінде Торғай казактары шығырмен де егін салады екен. Егін салып болып, той қылып осы өленді айтады екен. Тілеу мағлұматынша, ескі замандарда казак жер жыртып болып, той қылып, Шынар бабаға сиынып, осы өленді айтыпты. Тұрмыс жұрнағы әдебиет, салт болса, Тілеу сөзі дұрыс.

Фирдауси заманында оған белгілі казактар көшпелі. Олай болса, шығырмен суарып, егін салу онан соң деп айтуға болады. Мәскеудің «Ивандары» кезінде казак мемлекеті Түркістанда болуы анық. Осы шығырмен егін салу ең бері болғанда, сол Түркістанда тұрған дәуірден басталады. Қолмен суарып, егін салғанда, жер бүтін қоғам басқаруында болған. Жеке арық қазып, жеке егін салу әр үйдің, иә әр шаруаның қолынан келмейді. Көшпелі елде қоныс жалпыға ортақ. Әркім жеке қоныс меншіктей бастау аз-мұз отырып, егін салып, пішен шаба бастағанда шығады. Олай болса, ерте замандағы казактың қоныс билеуі мен жер пайдалануы – жалпы қоғамға ортақ болған десек қателеспеспіз.

XVIII ғасырдың 20-жылдары кезінде казак жонғардан жеңіліп, «Ақтабан шұбырындыға» ұрынды. Әрі жөнкіп, бері

жөңкіп, ақырында Орта жүз бен Кіші жүз Сарыарканың Алғидың құба жонына қарай ағылады. Сарыарканың беліне қарай ысырылады. «Алғидың құба жоны» деп Сарыарқа белінің Атбасар, Торғай, Қостанай уездеріндегі созылған жонын айтады. «Алғидың құба жонында» деп қазақтың ескі жырларында келеді. Рычков «Топографиясында» сол жотаны Алғидың жоны деп жазады. Сол дөңшемен қосын жүргізген Алғи деген бір батыр екен дейді ескі тарихшы Рычков.

Жем, Ор, Ырғыз, Торғай, Тобыл, Есіл, Нұра, Сарысу басы, Керей, Қыпшақ, Қоскөң, Құланөтпес, Терісаққан алаптарына келіп құлады. Жем бойында қалмақты, Тобыл бойында башқұртты (қазақ кейде естек деп те айтады) қонысынан аударып қуды. (Сарыарқа – Талдың жері.).

Адам баласы қашан да болса аз еңбектен көп пайда шығаруға тырысады. Бұл түсінікті нәрсе. Адам өз күшін сақтауына бұл себеп болады. Адам күші сақталады. Мал қонысына келген соң қазақ оңайырақ кәсіп мал бақпай, қиынырақ егін жұмысына кірісе ме? Қазақ табиғат пен тұрмыс заңы бойынша амалсыз таза көшпелі болды. Ен жатқан сары далаға қожа болды.

II. ҚАЗАҚ ЖЕРДІҢ ҚАДІРІН БІЛЕ МЕ?

Біз түсіндірмей-ақ қазақ жердің қадірін аса жақсы біледі. Оны тарихи тұрмыстың тоқпағы үйреткен. Жер шаруаға қандай әсер беретінін, қандай жерде қандай шаруашылық қылуға керектігін шаруа әдемі түсінеді. «Жер – анасы, мал – баласы», «Жері байдың – елі бай» дейді ел. Халық ақынының аузымен: «Жайықтың бойы жайлы қиян, Маңғыстаудың бойы шаңды қиян» дейді. «Көк Есілден кеткен соң, жылқының қонысы табылмас» дейді. «Ашынның бойы айтақыр, аламы жылқы жүсан тұр», «Шыбышым лақ салмаған, тоқтым қысыр қалмаған» дейді. «Қалдығайты, Былдырты жер орнегін қарасаң, көлесінің түбі сайын бір жылқы» дейді. Бұл – жердің шаруаға жайлылығы туралы қазақтың көзқарасы. Жерсіз жарық тұрмыстың жоқтығын, «Маңғыстаудың шаңды қияны» тәрізді жерлер қонысқа тұтқи болмайтынын қазақ жақсы біледі. Жерден айрыларда қазақтың қабырғасы қайысып, омыртқасы майысады. Жалғыздан ай-

рылғандай жермен коштасады. Ботадай боздап өлең айтады. Қазактың бір себептермен шаруаға тәуір қоныстан айрылғанда айтқан өлендері – өлікті жоқтаған жылаулармен бірдей. Кенесары қоныстан ауарда Доскожа ақын былай толғайды:

Мына жатқан сарғайып,
Салынды копа, камысым.
Салық ауылы қыстаған
Іргем тиген танысым.
Бұл қоныстан кеткен сон
Көбеймес пе екен налысым?...
Артымда қалып барасың,
Бастары самал, тауларым!
Арасы биік бауларым,
Кегемін деген есте жоқ,
Кетірді дұшпан-жауларым!
Сарқырап аққан тастақтан,
Сабадағы сары қымыздай
Сарқырап аққан бұлағым.
Тобылғылы қалың тоғайдан
Ессенсіз өрген тышқандай
Алғайы қызыл түлкі еді
Ұлдарым кінген тымағым.
Қалірінді білмедім.
Аман бол, қайран шырағым!..
...Шағырлы жусан, ізенім,
Қоныстан ауып күйзелдім,
Ыланы жоқ, өрі жоқ,
Алтайғанар жері жоқ
Жазып салған мақпалдай
Аман бол, құмайт жерлерім,
Осылар еске түскенде
Қайырмамасын ба, ерлерім!..
Артымда қалып барасың,
Қарағайы Шұбарым!
Қызығын көрсен елімнің
Енді білдім жылдарым.
Алашым естем көтер ме?

Жапырақ жайып гүлденіп,
Көгеріп тұрған мұнарым!
Қарағайым, қайыңым,
Жоқ еді қоныс айыбын.
Алты ай жаздай бір көшпей,
Үлбіреген торғындай
Кірсіз еді зайыбым...
Артымда қалып барасың,
Күркіреп жатқан өзенім
Өзеннің бойын бос қойып,
Сыртқы көгін жегенім,
Құр атыма теңелген,
Жазғы мінген көбеңім.
Қонысым қолда тұрғанда
Болашақ еді дегенім.
Ат мініп, жарақ асынған
Сағынар мырза өз елін.
Күнде базар Есілді
Халқымыз не ғып сағынбас?
Бұл қоныстан кеткен соң,
Кемімес пе екен жарым жас?
Еті тәтті, сүті бал,
Исі жұпар аңқыған,
Сары қарда жайылған,
Сары аязда жусаған,
Көк Есілден кеткен соң,
Жылқының қонысы табылмас.
Семіртуші еді жылқыны,
Қом жасатқан түйеге,
Алабота, тарлаумен
Қараойға біткен бетеге
Адыра қалғыр Құлманбес
Кенекем сенен айрылды...

Қарға бойлы Қазтуған батыр қонысынан ауып бара жатып Шеркөптімен (Шеркөпті Қазтуғанның замандасы, батыр. Бұлар Еділ-Жайық арасынан ауған деседі) қоштасып тұрып, қалып бара жатқан қонысына қарап толғайды:

Адыра қалғыр көк Жайық,
Аңырап қалды-ау қонысым!
Қонысымнан ауған соң,
Кемімесе игі еді ырысым?!
Таудағы тарлан бөрі едім,
Тарылғанға ұқсайды тынысым ...
...Нарын, сені қайтейін,
Жатып қалған боз тайлақ
Атан болып ерген жер.
Жатып қалған бір тоқты
Мың кой болып өрген жер.
Атамыз қазақ ежелден
Анықталып туған жер,
Кіндігімді кескен жер,
Кірімді аппақ етіп жуған жер,
Жайық, сені қайтейін!
Ағашың айбар көрінген,
Жапырағы жерге төгілген.
Жапырағы жасыл ала қамқадай,
Бұтағы бұрама күміс алқадай.
Балдырғаның білектей,
Баттауығың жүректей,
Бұташығың мұнардай...
Жолдасын жолай іздеген,
Өзіне тиген дұшпанын
Қарт бурадай тістеген,
Қарғадай бойлы Қазтуған
Қайғыланып барамын,
Ноғайлы-қазақ елімнен!
Ақсұңқар едім, мен ұштым,
Қауырсыным түлеген,
Қалыңды, копа көлімнен.
Дулығалы кара нар едім,
Қатарланып барамын
Қарсыласып жатқан жерімнен.
Біз сықылды ерлерді
Жаратты ма екен құдайым,
Тек қайғыға шіріп, өлуге,
Бала үшін туған кейіннен...

Міне, қазақтың жерге көзқарасы! «Ылдиы жоқ, өрі жоқ, ат тайғанар жері жоқ, жазып салған мақпалдай», «Күнде базар Есілге», «Жатып қалған бозтайлақ атан болып өрген жерге», «Жатып қалған бір тоқты мың қой болып өрген жерге», «Жапырағы жасыл ала камқадай», «Бұтағы бұрама күміс алқадай» ағаштарына орнығып, қазақ неге отырмайды?

Бұл көдесі мақпал түгіндей, көк майсалы жерлердің тарихын төменде баяндамақпыз.

III. ҚАЗАҚ ЖЕРІ МӘСЕЛЕСІНІҢ ДӘУІРТЕРІ

Қыс бойы жерді көрпедей жауып, тоңазып жатқан қар күннің көзі жібіткен соң, жазғытұрым еріп, су болып, орнында тура алмай амалсыз сел басып, сарқырап төмен ағып ылди жерге жиыла бастайды. Ойпаң жерді көл қылып жібереді. Су өте мол болса көлді толтырып жиектен де асады. Аласа жер тауып, амалсыз тағы ары ағады. Кей кезде адам баласы да қоныс ретіндегі тұрмыста, осы селдердің ағынына ұқсап қозғалып, қимылдап, елдің бірсыпырасы ата-баба қонысын тастап, жаңа жерге ауа бастайды.

Міне, осы сияқты ауып, екінші жерге келіп орнығып, мекен теуіп, жаңа қоныстың игілігін көре бастаған адамдарды Еуропа тілінде «колонист» дейді, қазақша «келімсек» деп айтылады. Отаршылдар орнаған, орнап жатқан қонысты еуропаша «колония» дейді, қазақша «отар». Ағып келе жатқан судың тасқынына бөгет, кесе сокса, ағын тоқталмақ, нә ағыстың күшімен бөгетті бұзып, су өзінің тоқтарлық жеріне барып, тыншымақ. Бөгет бұзуға су да күш жұмсайды. Осы сықылды отаршылдардың алдына да тұрғын ел бөгет болып, қарсы тұрмақ. Тұрғын елді бүктемеді қалдырып, отар жерді жем қылуға отаршылдар күш жұмсамақ. Күшке қосып, еп те жүргізбек. Отаршылдардың тұтынатын ебі мен көшін еуропаша «колонизаторство» дейді, қазақша «отаршылдық» деп айтады. Орыс үкіметіне, орыс жұртына қазақ жері орыс қол астына кіргеннен бастап «колония» – отар болып келген. Отаршылдардың көшу, қоныс аудару жаңа қонысқа орнығу ретін, ғылым тілінде «колонизация» дейді, қазақша «отарлау» дейміз.

Қазақ жерін орыс халқы отарлауы екі түрлі болды: бірі – орыс жұртының өз бетінше, ешкімнен сұрамай отарлауы (вольная колонизация). Екіншісі – ресми отарлауы (правительственная колонизация).

Орыс ішінде түрлі саяси, діни һәм шаруашылық жағынан қорлық, зорлық, қысымшылық, кемшілік көргендер шым-шымдап қашып шығып, қазақ жерін иемденген. Қала берді, қазақтың аңқаулығына сүйеніп, жерінің байлығын пайдаланғысы келген саудагерлер, талапкерлер де Ресейден шығып, қазақ жерін отарлай бастаған. Міне, осыны орыс халқының өз бетінше отарлауы деп атайды. Бұлайша ешкімнен сұрамай отарлау қазақ орыс қол астына қараған кезден-ақ басталады. Бұл түрлі қалып әлі жетіскен жоқ. Мәселен, «1920 жылы Оралдан келген мұжықтар Әлімбет, Теректі, Ақтөбе болыстарының жайлауы һәм Ақтөбе болысынан – 2, Теректіден – 3, Әлімбеттен – 3, барлығы 8 ауылнай 1911 жылдан бері егін салып отырған Үлкенкөлін басып қонып, әлі иемденіп отыр. Орыс 52- ақ үй» («Еңбекшіл қазақ», 1928 ж., 64-нөмірінде).

Ресми отарлау дегеніміз – үкіметтің рұқсатымен үкімет көрсеткен жерді меншіктеп отарлау. Бұл түрлі отаршылдық та қазақ орыс қол астына кірген мезгілден басталады. Бұл күнде Кеңес үкіметі отаршылдық жолы жойылсын деп отыр. Сырттан переселеннені (отарлаудың бір түрі, баяғы мұжықты қазақ жеріне көшіру сияқты), автономиялы республикаларды жабу иә ашу мәселесін ВЦИК-тің билігіне қалдырып отыр. (Жер кодексінің 223-бабы). Бір жерден екінші жерге көшемін иә қоныс қараймын десе, әркімнің ықтияры бар (Жер кодексінің 222-бабы). Қазақ жерін көп талаған, қазақ шаруасына көп кесірі тиген – ресми отарлау. Соның үшін әңгімеміздің кіндігі ресми отарлау жайында болады.

Қазақ орыстың қол астына 1732 жылдан бері қарай кіре бастаған. Сол жылдардан бастап-ақ патшашыл үкімет қазақ жеріне жерік ауруға ұшырап қол сала бастаған. Қазақ жерін отарға айналдыру, қазақ даласын талау тарихын екі дәуірге бөлуге тура келеді: 1) Орысқа бағынғаннан бастап ХІХ ғасырдың 80-жылдарының басына дейін. Бұл атты қазақтардың пайдасына, әскерлік кісілердің пайдасына деп жер алу дәуірі. 2) 80-жылдардың аяғынан. 90-жылдардан бастап бері қарай Никольский құлағанға шейін қара шекпенділер үшін жер алу дәуірі.

IV. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ОРЫСТЫҢ ҚОЛ АСТЫНА КІРГЕНДЕГІ ШАРТТАРЫ

Ескі үкімет заманында оқымаған байтақ ел түгілі, жер мәселесіне ат үстінен таныс ел арасындағы оқыған азаматтар ішінде де үкіметтің қазақ жерін алуының жолсыздығын көрсету үшін: «Біздің Әбілқайыр кезінде орыс патшалығына бағынғанымызда біздің жерімізге тимейміз деген үкіметтің уәдесі бар» деушілерді табуға болатын еді. Анайы халықтың көбі де осылай деуші еді. Бұлай деушілік – бір жағынан, айтушылардың аңқылдақ ұшқарылығын, екінші жағынан, іспен жете таныс еместігін байқатушы еді. Аңқылдақ ұшқарылығын «сол өзің берген уәденді өзің жұттың» деп, бетіне қалың көп жамаған ескі үкіметті ұялтам, кінәсін бетіне басам деу іспен жете таныс еместігін көрсетеді. «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламанын» сергелдеңіне түсіп, ата-қоныс мекені Түркістаннан көтеріліп, ел басынан бақ, ұл атадан, қыз анадан айрылып, жөңкіп, босып келе жатып:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Ел-жұртынан айырылған жаман екен,
Екі көзден мөлтілдеп жас келеді.

Мына заман, қай заман, қысқан заман,
Басымыздан бақ-дәулет ұшқан заман!
Шұбырғанда ізіннен шаң борайды,
Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман!

Мына заман қай заман, бағы заман,
Баяғыдай болар ма тағы заман?
Атадан ұл, анадан қыз айрылды,
Көл қылып көздің жасын ағызамын! –

ден жылап, шұбырып келіп, Орта жүз бен Кіші жүз Жем, Елек басы, Ор, Тобыл басы, Есіл, Нұра, Сарысу, Қаракенір, Сарыкенір, Жаманкөң, Жаксыкөң, Керей, Қыпшақ, Терісакқан, Ырғыз, Торғай өзендерінің бойына құлаған. Ол кезде Жем мен Електе қалмақтың торғауыт деген руы тұратын. То-

был, Үй, Бозбие бойларында башқұрт, Сібір жонында; Ертіс өлкесінде қалмақ, Темірказық жағында орыс пен Сібір татарлары тұратын. Қазақтар келген екпінімен қалмақ, естекті бірін Жайыққа, бірін Орал тауына қарай асырып жіберіп, қостарын алған. Шақырусыз келіп жерін алған «әдепсіз» көршілеріне наразылық жүзбен карап қалмақ пен башқұрт казакка дүркін-дүркін шабуыл жасап, мазасын алын тұрған. Сыбайлас елдерге аламанға («аламан» деген алуан шыққан түріктің сөзі, мағынасы жауға аттанған күш деген) Оралдың атты казактары да шабағаншыл көршісін жаратпай октын-октын шайқасып тұрған. Батыс тұстан аламаншыл түрікмен күнде ат ойнагып, оңтүстік шетте карақалпақ пен сарттан да мазасы кетіп, Қытай жак кабырғасынан жоңғар ығырлап, өге кысаңкы күйде тұрғанда казак орыска бағынуды ойлаған. Айнала тұрған жаудың дүмпуімен орыстың кол астына кірген казак өзіне гиімді негізгі шарттарды коя алмағаны анык. Ол шарттың сөзін түгел келтірсек, бұрын окумаған кыр казағы танысар һәм негізіне түсінер деген оймен казакшалап, сөзін түгел келтірмекпіз. Қатын патша Анна Ивановна Әбілқайырдың жіберген елшілеріне «казак елін кол астыма алам» деп жіберген грамотасы (жарлық хаты) міне:

«Ресейдің кол астына алу туралы бастығы Әбілқайыр ханға һәм барлық кырғыз-қайсақтың аламанына берілген жарлық хат. Құдайдың жарылқасыны арқасында біз, ең нұрлы, ең куатты ұлық ханы Анна Иванқызы барлық Ресейдің патшасымын һәм жеке-жалғыз билеушісімін және тағы басқа дәрежелер иесімін. Кырғыз-қайсақ ордасының бастығы Әбілқайыр ханға һәм барлық қайсақ аламанына патша қазіретіміздің жарылқасыны жаусын. Сен Әбілқайыр ханның елшілері Қомтайұлы Құттымбет пен Қойданқұлұлы Сейітқұл арқылы барлық жерің, елінмен біздің кол астымызға кіріп, Ресейдің карашаларымен һәм башқұрттармен тағу тұрамын деп жазған тілегіңді біз көрдік. Әбілқайыр ханның елшілері, сені қайсақ аламанымен бірге біздің кол астымызға мына шарттармен кіргің келеді деп баяндалы: әуелі, сіз біздің патша қазіретімізге шын көңілмен қызмет қылып, башқұрттарша салық төлегіңіз келеді. Екінші, Ресейдің карашалары тарапынан сізге ешбір соккы һәм

талан-тараж болмаса екен дейсіз. Үшінші, сіз қайсақтарға бір жау тие қалса, біздің патша қазіретіміз, сіздерді Ресейдің басқа қарашаларымен тең көріп, қорғаса екен дейсіз. Төртінші, башқұрттар һәм Ресейдің басқа қарашалары алып кеткен жесірлеріміз қайтарылса екен дейсіз. Және біз де тұтқынға алған орыстарды қайтарып, башқұрт һәм қалмақтармен тату тұрамыз деп уәде бересіз. Біз ұлық ханым қазіретіміз, бастығы Әбілқайыр ханға һәм барлық қырғыз-қайсақ аламанына жарылқасынымызды тигізіп, жоғарыда жазылған шарттарыңызды тілегіңіз бойынша қабыл алып, сіздерді қол астына кіргізуге бұйрық еттік. Соның үшін, сіз Әбілқайыр хан һәм барлық қайсақ аламаны біздің патша қазіретімізге һәм біздің орынбасарларымызға шын көңілмен қызмет етуге тиіссіңдер. Бір жерге қызметке бар деген патша қазіретімізден жарлық бола қалса, Ресейдің барлық қарашалары мен башқұрт һәм қалмақтарымен қатар тартынбай, көрсеткен жерге барасыңдар. Жайықтың атты казактарына, башқұрттарға, қалмақтарға һәм басқа қарашаларымызға тимей, оларға қарсы жорыққа аттанбай, зәбірлемей, тыныш-тату тұрасыңдар. Сіздің орданызға арнап шыққан, болмаса сіздің орданыз арқылы өтіп бара жатқан саудагерлердің керуеніне жол тоқтату қылмай, зәбірлемей, қауіпті жерлерден өтерде қорған, жәрдем бересіңдер. Сен, Әбілқайыр ханның елшілері біздің дидар шартымызды көрді. Мәскеуде тұрғанда оларға нәпақа беріліп тұрып, қайтарында біздің тарапымыздан алапа берілді. Енді олар, сен Әбілқайыр ханға қайтарылды һәм олардың жолына көлік һәм нәпақа берілді және сен, Әбілқайыр хан, біздің патша қазіретіміздің жарылқасынына дәмелен. 1731 жылы, ақпанның 19 күні, біздің патша болғанымыздың екінші жылы Мәскеуде берілді».

Міне, Әбілқайырдың атакты шартының нүкте қалдырмай жазғандағысы. Бұл шарттан жер жайында деректі әңгіме болмағаны анық көрінеді.

Г.Н.Потанин айтқан: «Сібір – Ресейге сыйлық болды» деп (Потаниннің «Сібірдің басындағы мұңдары» деген мақаласында.. «Деврнен» баспаханасы. 1908 жыл, 293-бет). Сондай-ақ казак жері де Ресейге тегін сыйлық болды. Әрине, әңгіме қойылған шартта емес, кейінгі істе болуға тиіс. Біз енді сол іс жайын баяндамақпыз.

Ресейдің қол астына кіргеннен бері қазақ жерінің тарихы – колония тарихы. Колония тарихы – бірте-бірте қазақ жерін сырттан келіп иемденудің тарихы, талаудың тарихы. Адам баласының тарихын, тұрмыс-салтын өзара қатынастарына бағытқа салып мұрындықтап, жетелеп жүргізіп отырылатын мықты күш – кәсіптің, өндірістің әдістері. Үкімет саясатында әсер беруші, міне, осы күш. Колония саясатында бағыт беруші сол. Бұл даусыз шын.

Қазақ жерінің мәселесі – орыс мемлекетіндегі колония саясатының түп-тамырын білмей тұрып түсініксіз. Соның үшін біз енді XVIII ғасырдың бас шеніндегі колония саясатының ашық һәм бүркемелі себептерін оқушы зейініне ұсынбақпыз.

Казак-орыстарға алынған жерлер, казак даласында салынған камал һәм калаларға кесілген жерлер туралы әңгімелемекпіз.

V. ҮКІМЕТТІҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІН АТТЫ КАЗАҚТАРҒА ТАРТЫП АЛЫП БЕРУІНІҢ СЕБЕПТЕРІ

Қазақ жеріне ресми жолмен мұжықты отарға айдау өткен ғасырдың 80-жылдары аяғынан 90-жылдардың басынан майданға айкындалып шығады деп жоғарыда айттық. Бұл дәуірге шейін үкімет қазақ жерін атты казактар һәм түрлі қызметтегі адамдар үшін талап, телімге салып келді дедік. Ол таланған жерлерді бастан-аяққа қарастырмастан бұрын, сол талаудың тамыры қайдан шыққан, себебі не, соны оқушылардың зейініне ұсынып өтпекпіз. Үкіметтің қазақ жерін атты казактар пайдасына телімге салуының зор шаруашылық, еуропаша ғылым ілімімен айтқанда, экономикалық себептері болды. Шаруашылық дегеніміз – өндіріс жұмысы, өнімді бөлісу жолы. Бұл скеуі өндіріс қатынастары орысша, Маркс бейнелеуінше, «производственные отношения». Марксшіл экономика ғылымы сипаттауынша, әлеумет тұрмысының діңгегі, негізі осы өндіріс қатынастарының үстіндегі бір «қондырма». Мысал келтірсек, өндіріс қатынастары табиғаттың жағдайы һәм жердің құйқасы да, ал саясат осы шарттардың ынғайына қарай болатын жер бетінің түгі. Соның үшін, табиғат жағдайына қарай шөп шығатындай, өндіріс қатынастарына қарай саясат болады.

Бірақ өсіп алған жер түгі табиғаттың басқа жағдайына (мәселен, ауасына, топырағына) әсер беретіні сияқты, ұсталып тұрған саясат та өндіріс қатынастарына, шаруашылыққа зор әсер береді. Қазақ жерін талаудың түп себебі шаруашылықтан шықса да әлгі баяндауымыз бойынша, бұл түп себептен саяси себептер һәм мақсаттар да шығып, тұрмысқа уытын жайды. Сонымен қазақ жерінің алғаш талануының шаруашылық һәм саяси себептері болды. «Саяси себеп» деген сыпайы сөзді дұрысырақ айтсақ мұны полицейский мақсаттар деуіміз деп, неге десеніз. Ресейдің ішкі саясатында полицейский мақсаттардың дәурен сүрмеген кезін тарих білмейді, оны әлі әңгіме етеміз.

Қазақ орысқа бағынардан сәл ілгерірек Ресейде сауда майданға шыға бастады. Сауда арқылы, яғни затты өндірушіден тұтынушыға тасымалдап жетістіріп, өндірушінің еңбегінің құнын кем төлеп, еңбек сорушы байлықты саудашыл капитал дейді. Саудашыл капитал – капитализмнің алғашқы дәуірінде туады. Саудашыл капитализм алғаш кезде өзі тіпті зат өндірмейді, тек біреу істеген нәрселерді ғана алып сатып пайда қылады, бері келе өндіріске араласа бастайды.

Өзі зат өндіруге мол қатысы бар капиталды – кәсіпшіл капитал дейді. Бұл капитализмнің соңғы түрі һәм саудашыл капиталдың ізінен майданға шығып, оның әзірлеп қойған орнын басып, өмір сүретін түрі. Еуропа, Америка, Жапония һәм басқалар осы күні промышленный капитализм сағысында тұр. Көп мемлекеттерде бұл капиталдың «финансовый капитал» деген үлкен атауы өндірісті басқарып келе жатыр. Капитализмнің түрлері әлденеше, бірақ біздің білуімізге керекті әзірше саудашыл һәм кәсіпшіл капитализм, бұл екеуінсіз қазақ жері талануы түсініксіз болмақ. Кәсіпшіл капитализм жорыққа шығып, дәурен сүру үшін керек бір шарт – жиылған үлкен дәулет, байлық. Міне, осы дәулетті жинап беруші саудашыл капитал. Осы дәулетті ғылым тілінде «алғашқы қор жинау» дейді. Алғашқы қор жинау үшін саудашыл капитал қашан да болса, қай жерде болса да байлығы бар, бірақ өнері төменірек жұрттарды қана, сорып, тіпті жер үстінен жойып жіберуге тайынбайды. Мәселен, Еуропаның саудашыл капиталы алғаш бастап Азияны, соңынан Африка, Американы тіп-тіке талап, алғашқы қор жинаған.

Орғаншы дәуірде Еуропадағы христиандар Кіші Азиядағы мұсылмандарға қарсы аты шулы, атакты айға қарсы «крест» жорығын бастауы— дінді бүркеніп, Азияның байлығын соруға істелген кәсіп болатын. Венеция һәм бірқатар генуялықтардың Стамбулды жеңіп алып, Византия империясының көп жерін өзіне қаратуы Византия саудасын езіп, Италия саудасының жолын алуының табиғаттың тоқтайтын тыңғысы еді¹. Крест соғыстарын Италия қалалары өз сауда мақсаттары үшін пайдаланды. Крест жорығындағылар Генуя, Венеция, Пиза кемелерімен пайдаланып, шығыста осылардың арқасында жер жаулап алып, талаған мүліктерін тасыды. Крест жорығындағылар Италия саудагерлерінің атқан оғы болды. Италияндықтар жәрдем көрсеттім деп, саудасы үшін артық құқықтар һәм кейбіреулері бүтін қалаларды өзіне қаратып алды. Мәселен, Генуя саудагерлері жәрдеміміз үшін деп Балдовияны өзіне меншіктеп алды. Цезареа, Арсофа қалаларының үштен бірін һәм Құдыс, Яффа шаһарларының бүтін кварталдарын алды².

Саудашыл капиталдың аты тек сауда делінгені болмаса, ісі – тонау, талау, қарақшылық. Соның үшін алғашқы Еуропа саудагерлері «Конкистадор» атағын алған. Елді талау үшін бұлар әскер жиып, қанды соғыстар да ашқан. Соғыс артынан жеңген елін тонаған. Мәселен, Американың Мексика деген жеріндегі Куско деген бір қаланы еурпалықтар шапқанда 33 млн. марка алтын талап алған. Американың жалғыз Перу деген жерін алғанда, Еуропа әскерінің бастығы Писарро бір өзі 279 мың сомдық алтын алып, қара солдаттың әрқайсысына 28-32S мың сомнан алтын алысқан. Осы қомақты алтын іздегенге дейін Америка сықылды жаңа жерлер ашылған еді. Христофор Колумб, Васко да Гама сондай алтын-күміс байлық іздеп, шарқ ұрушылар болатын. Еуропада орғаншы дәуірде құмтастан алтын жасаймыз деп әуреленген «алхимик» деген оқымыстылар, «Алхимия» деген ғылым болғаны – осы алтынқұмарлық, алтынға аңғары ашылғандықтан туған елі. Ислам дінінде де дұға көбейіп, күнсыз нәрсені дұғамен алтынға айналдыруға болады деп молдалардың, ишандардың шағасуын алтынқұмарлық деп түсіну керек. Писарролар тәрізді тіке талаудан басқа, Еуропаның саудашыл капиталы шет елдерді айыр-

бас жолына талаған, топтап құлдыққа салып жұмыс істеткен. Қарсыласканын жер үстінен жоқ қылып жіберген.

Жаңа ашылған Америка, Африканың, Азияның кейбір жерлерінің алтын-күміс байлығын талау, елін қанап, қоңыр түстілерді құлдыққа сатып, жұмысқа салып, колония халқын кен қаздырып, жер астында тірідей шірітіп қыру, капитализм дәуірінің жаңа сарғайып атып келе жатқан таң мезгілі. Еуропаның байлығы колонияларының көз жасы, қаны, - дейді Маркс.

Енді сауда капиталының колониядағы қимындарымен танысып, Ресей колонияларына келелік.

Жоғарыда айттық, Ресейде сауда капиталы қазақ орыс қол астына кірердің алдында майданға шыға бастады деп. Ресей тарихи шарттар бойынша, кенжелеп қалып, Үндістан, Америка, Африка сықылды алтынды бай колонияларға қолы жетпей қалады. Петр I заманынан тұрмысының бірқатары еуропаша өзгере бастаған, саудасы һәм жан кәсібі де аз да болса дами бастаған Ресейге колония керек болды. Ол колонияны Ресей Азиядан іздеді. Әсіресе, Үндістанның алтынына жерік болды. Ресейге келген Хиуа елшісі Әшірбай һәм түрікмен Қожанепестің «Азияда алтын көп» деген сөздерімен. «Алтын іздеп тап, Үндістанға шейін сенімді адам жібер» деп. Ақ теңіз арқылы I Петр 1716 жылы 1500 атты казак князь Александр Беккович Черкасскийді жібереді. 1717 жылы Черкасский әскерімен Хиуа халқын қырған соң, Азияға Ақ теңіз, Хиуа арқылы жол ашу көзі жетті. Осы Черкасскийдің жорығымен қатар 1716 жылы Омбы қорғаны салынып, «Ертіс басында Жаркеті деген қаланың маңында таусылмайтын алтын бар» дегенді естін. Петр I Ертіс өрлеп «алтынға жет» деп подполковник Бухгольцті жұмсаған еді. Бірақ бұл екі жол да Азияның байлығына орыс үкіметінің сауда капиталының аузын онай тигізбейтінін сезін, үкімет орталықтан казак даласын немденуге көзін көнген алартып жүретін. «Қазақ даласының үстімен барып, Орта Азияны отар қылу һәм сауда, басқа кәсіп жүргізу ең әуелі Петр қозғаған ой»³. Петр жан-жақтан Азияға кісі аттандыруы – еуропаша алтын, колония іздеуі соның үшін Петр казак даласын немденіп, «сол жерге қайрат жұмсап, барлық оңтүстіктегі Азияға жол

ашу керек» деген. «И через по своим героическим намерением путь всю полуденную Азию отворить»⁴. Петр мақсатына жете алмай кетті. Оның ойы Анна кезінде орыстың қол астына қазақ қарай бастағанда жүзеге шыға бастады⁵. Қазақ орысқа әуелгі кезде сауда жүргізетін отар болды. Оңай отар тапқан Ресей, Ефуропаның саудашыл капиталы өз отарларына не істесе, қазақ жеріне де соны істеді.

XVII ғасырда Енисей қазақтарының бір ханы ханымымен екеуі «Жауымыз көбейіп, тынышымыз кетті, біз орыстың қол астына кірер едік» деп, Томның воеводасына келсе, воевода салған жерден ханымның үстіндегі қымбат құндыз ішігін нығынан сыпырып алып, қоя береді. Қазақ өкілдері қайтып кетіп, сөйлесті доғарып, орысқа өшігеді⁶.

Әбілқайырға берілген 19 ақпандағы грамотада орыс үкіметінің «Орыс керуенін қорғайсың» деген сөзі – саудашыл капитал қазақ жерін шыға көшіп, кіре жайласын деген сөзі еді. Азиядан отар жасап, қазақ даласын сорып, бірте-бірте Үндістанға қол салам деген мақсат еді. «Құдай қосса, бәлкім, бұл жерлерден басқа мемлекеттерден гөрі оңайырақ Ресей мемлекеті байлық, қазына тауып алып келер» дейді сенатқа берген баяндамасында Петр шәкірті Неплюев⁷. Орыс үкіметінің жатық тілімен айтқанда: Азия тұрпайыларымен шектес бетін қауіп-қатерден қорғау үшін қамал тұрғызып, әскер орнатамын дегені, яки Азияны, қазақты талаушы саудашыл капиталын орыс қаруының күшімен қорғап, қарсы тұрған «азиаттар» болса, қолымнан келсе жоғарыда айтылған арал елдеріндегідей тұқымымен жоқ қылуға тайынбаймын дегені еді.

Орынбордың бастапқы әкімі Кирилловқа берген нұсқауының 11, 12, 15-тармақтарында қатын патша Анна: «Қазақ жерінен алтын-күміс табуға тырысу керек. Соның үшін ең әуелі керуендерден қалдырмай инженерлер жіберілсін. Табылған алтынды заңға сыйғызып алам деп әуреленбей, саудагер ретімен пайдаланыңдар», – дейді. Мұның мәнісі – қазақ даласының асты-үстіндегі байлықтың рақатын, қызығын орыстың саудашыл капиталы көрсін деген сөз.

Орынбор қаласы салынарда орыс үкіметінің саудагерлерге айрықша құқық бергені⁸, беріректе басқа қалалар саудагерлері-

не де бостандық берілуі – саясаттың тізгіні қазақ даласында сауда капиталының қолына ауып келе жатқанын білдіреді. 1743 жылы Орынборда, 1750 жылы Троицкіде сауданы ұлғайту үшін мынанайлар (меновоі) салынады. Қазақ даласының байлығын – алтынын, күмісін Ресейге тартуға һәм қылынады. Рычковтың есебінше, қазақ жағынан алынып тұрған бұйымының ең көбі, ең ардақтысы алтын мен күміс болған. Қазақ даласынан Ресейге алтын, күміс кіріп тұрған, бірақ шықпаған. Бұл арыстанға түлкінің: інге кірген із бар да, шыққан із жоқ дегенін еске түсіреді. Неплюевтің Сенатқа берген есебінде қазақ жақтан 1748-1755 жылдары 50 пұт алтын, 5 мың пұт күміс алынғаны айтады. Есепке салынбағаны қанша екені, әрине белгісіз. «Орыс саудагерлері бұл тиынға тиын пайда қылды» дейді, 1749 жылы Сыртқы істер коллегиясына берген баяндамасында Неплюев: «Ол кезде қазақ Орынборға қарайды. Орынбор уалаяғы орыс байларына майборық болғанына, Еуропа колонияларынан кем болмағанына бір мысал келтірелік. Қазақ орысқа бағынғанын соң, Ресей жағынан «адал» кәсіп іздеп келген талапкерлер болған. Солар аз жылдар ішінде дүркіреп байып, көп жерге, көп құлға ие болған. Сол алғашқы байыған адамдардың ең ісі берекетті болғаны Неплюев әріптесі Твердышев деген. Орташа дәулет жинаған Мясников деген болды. Мясниковқа қазақ топырағы май болып жұққанын аңғарасын: «Мясниковтың әуелі іске кірісіп, зауыт ашарында 1756 жылы мойнында жарғы миллиондай борышы бар еді, 28 жыл ішінде 8 мың мұжықты сатып алды, бірнеше зауыт ашты, барлық бұрынғы борышын өтеді һәм екі жарым миллион сом таза капитал алды¹⁶. Отарын доғал орыстығына тартып, еуропаша жөндей алмады десек, Неплюевке, Мясниковтарға обал толық болмағандық болады. Осы сықылды отарды сорып тұрған капитал саясаттың жетегіне ермейді, саясатты өзі мұрындықтап, жетелеп отырады. Осы зілді шаруашылық негіздік үстінде үкіметтің саяси мақсаттары бір «қондырма» нәрсе еді. Енді үкіметтің сол кездегі қазақ жеріне ұстанған саясатын шолмақпыз.

Бір үкімет халыққа қандай жағымсыз болса, бір ұлтты не бірнеше ұлтты езіп, қорлықта ұтаса, жібімнің тігісін білдірмеймін, халықтың көзін алжастырамын деп, қол астындағы

кемшілікте жүрген халықтарды біріне-бірін шоқпар ғып жұмсайды, араздастырады. Ондай үкіметтер елді жауластырсаң билейсің деген жолды тұтынады. Орыс үкіметі қашанда дұрыстық жолды білмейтін, соның үшін кол астындағы елдерді бірімен-бірін жауластырып отыратын. Колония қылып талап жатқан қазақпен көрші елдерді ит пен мысықтай ғып қойса, үкімет өзінің қараңғы ісін бүркеніп, тыныш жалғастыра бермек. Үкімет сол кезде қазақ жерін атты казактарға алып берсе, бұл екеуі араздаспақ, тістеспек. Керек мезгілінде атты казак казактарға қарсы үкіметтің қамшысын соқпақ, қала берді, саудашыл капиталдың жолында кедергілер тұрса, оны сол казак-орыстар жоймақ, орыс капиталының қолындағы жансыз таяқ болмақ. Сонымен, қазақ жерін казак-орысқа алып берсе, үкіметтің әрі екі елді араздастырып, әрі сауда капиталының таяғын соғушы тауып, екі қоянды бір сілтеп ұрып алғаны есебінде болады.

Орыс үкіметінің ел арасын жарғыштасам бекем билейміз деген тәтті қиялды әлпештегенінен еді. 1745 жылы башқұрттар үкіметке тегіс көтерілген, үкіметтің Орынбор ишанын ақшаға жалдап, башқұрттар қазақты бағындырамыз деп жасанып жатыр деп, ишан арқылы қағаз таратып шағыстырып, башқұртты қазаққа, қазақты башқұртқа қырдырғаны. Екатерина екіншінің тепкісіне шыдамай, 1772 жылы Еділ мен Жайықтың арасынан Жоңғарға қашып бара жатқан қалмақтың торғауыт деген аталығын, сендерді талауға келе жатыр деп қазақты желіктіріп, қалмақты қазаққа қырдырғаны үкіметтің сол «жауластыр да биле» деген жолға әбден құныққаны еді. Қатын патша Анна Иванқызының Кирилловқа құпия берген угітінде айтады: «Қазақты башқұртқа, башқұртты қазаққа қарсы сал, екеуі илана қойса, біріне-бірін шоқпар қыл, орыс әскерінің күшін күт» деп. Ол күшін күткен орыс әскерін орыс саудагерлерінің сауда капиталының қолындағы қазаққа қарсы жұмсайтын қару қылмақ. Үкіметтің бұл мақсатына қазақты әбден жуасытып, құрықсыз қолға тұрғызсам екен, аранымды толық жүргізсем екен деген ниет қосылды. Бұл талабына жету үшін үкімет қазақ жеріне әскер орналастырып, жер беруге керек болды. Орыстың сауда капиталы қазақ жерінің байлығын ындыны-